

УДК 930:[94:37.011.3—051](477)"1944/195"

Л. М. Романець, І. М. Романюк

Українська історіографія повсякденного життя та соціального статусу вчительства України повоєнного періоду (1944 – друга половина 1950-х років)

У статті здійснено концептуальний аналіз наукових досліджень повсякденного життя, соціального статусу, матеріально-побутових умов учителів України післявоєнних років. Авторами виокремлено етапи і періоди історіографії теми, напрями наукових розвідок. Не претендуючи на всеохоплюючий аналіз наявної літератури, ми обмежуємо наше зацікавлення роботами, підготовленими дослідниками України. Досліджено основні історіографічні напрями вивчення даної проблеми вітчизняними науковцями.

Ключові слова: вчитель, статус, Україна, історіографія, повсякденність, наука, дослідження, напрям, суспільство, проблеми, освіта.

В статье произведено концептуальный анализ научных исследований повседневной жизни, социального статуса, материально-бытовых условий учителей Украины в послевоенные годы. Авторами выделены этапы и периоды историографии темы, направления научных исследований. Не претендуя на всесторонний анализ существующей литературы, мы ограничиваем наш интерес работами, подготовленными исследователями Украины. Исследованы основные историографические тенденции изучения данной проблемы отечественными учеными.

Ключевые слова: учитель, статус, Украина, историография, повседневность, наука, исследования, направление, общество, проблемы, образование.

The concept analysis of scientific research of everyday life, social status, way of living of the Ukrainian teachers in the postwar years is considered in the article. The authors emphasized some periods of historiography of the topic, and some scientific trends. Besides they limited the literary analysis paying attention to some ready research works made by the Ukrainian scientists.

Key words: a teacher, status, Ukraine, historiography, science, society, trends, research, problems, education.

Суспільно-політичні процеси 1944–1959 рр., займаючи особливе місце в новітній історії України, безпосередньо впливали на діяльність загальноосвітньої школи. Сфера освіти, її успішний розвиток – вирішальний чинник економічного та соціального зростання держави. У системі освіти загальноосвітня школа складає фундамент освіченості нації.

Новітні тенденції розвитку історичної науки на сучасному етапі пов'язані зі зростанням уваги до дослідження повсякденної історії, що цілком відповідає завданням розвитку історичних знань. Водночас норми повсякденного життя є вираженням соціально-культурного статусу як окремої особи, так і соціальної групи. Реалії тієї чи іншої епохи виявляються при вивченні деталей людської буденності. Проникнення в повсякденне життя і духовний світ учителів загальноосвітніх шкіл дозволяє наблизитись до більш глибокого розуміння епохи, більш точного відчуття часу. В цьому контексті педагогічні кадри стають об'єктом, а не суб'єктом історичного процесу. Посилення уваги до повсякденного життя освітян зумовлене передусім їх визначальною роллю в житті українського суспільства.

Розвиток і функціонування шкільної освіти має надзвичайно важливе значення, вона є найдієвішим інструментом формування знань і свідомості підростаючого покоління. Крім того, деформація історичної науки в радянські часи замінила об'єктивне висвітлення на ідеологічні штампи. Тому процес накопичення історичних знань про загальноосвітню школу і педагогічних працівників залишився неоднозначним. Відновлення наукової істини має важливе значення для реформування системи освіти та формування національної самосвідомості громадян України.

Дане дослідження є спробою заповнити певну прогалину, яка існує у вітчизняній історіографії. Воно присвячене аналізу діяльності працівників освіти загальноосвітніх шкіл України, які зробили суттєвий внесок у розвиток освіти і культури України.

Не претендуючи на всеохоплюючий аналіз наявної літератури, ми свідомо обмежуємо наше зацікавлення працями, підготовленими переважно дослідниками України. Зважаючи на доволі велику кількість праць, у яких тією чи іншою мірою повноти досліджується проблема становлення та розвитку радянської системи освіти, доцільним буде, на нашу думку, здійснити їх аналіз за кількома групами. До першої групи ми відносимо академічні, узагальнюючі видання УРСР; до другої – індивідуальні та колективні монографії, присвячені досліджуваній проблемі, а також окремі статті та брошури, що

виділяються серед інших своєю науковою чи педагогічною оригінальністю, дисертаційні роботи. Зрозуміло, що при аналізі робіт усіх груп наше зацікавлення насамперед спрямоване на досліджуваний період.

Поміж праць першої групи виділимо восьмитомну (у десятих книгах) "Історію Української РСР", у восьмому томі "Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки)" [37] подано фактичний матеріал про розширення мережі шкіл, збільшення кількості вчителів та учнів у них, зростання фінансових витрат на освіту. Тут же відзначається позитивна роль закону Верховної Ради Союзу РСР (грудень 1958 р.) "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР".

До першої групи видань належать і колективні монографії "Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967)" [59], "Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917–1957" [64]. У них подано великий фактичний матеріал щодо становлення й розвитку радянської системи освіти, відбудови й зростання мережі шкіл, запровадження загальної обов'язкової початкової, восьмирічної та середньої освіти, підготовки і перепідготовки вчительських кадрів. Однак автори даних праць не змогли подати узагальнюючі дані, за якими можна було б простежити загальні тенденції кадрової політики в загальноосвітніх школах республіки. У роботах мають місце завищені оцінки, зокрема про неухильне зростання матеріально-технічної бази школи, забезпечення її вчителями.

Багатий фактичний матеріал з досліджуваної проблеми містить збірник "Народна освіта, наука і культура в Українській РСР" [60]. Збірник включає дані про рівень освіти населення, кількість загальноосвітніх шкіл, число вчителів та учнів у них, темпи шкільного будівництва та інше.

Історична література тих років базувалася на марксистсько-ленінських догмах і більшовицьких уявленнях про соціальну справедливність. Із цих позицій видана й узагальнююча праця "Розвиток української культури за роки радянської влади" [68], в рамках якої значне місце відведено розвитку освіти. У цій праці стверджується теза про добробут школи, говориться про неухильне зростання матеріального рівня як усього населення взагалі, так і вчителів та учнів зокрема. Між тим наслідки голоду, як і соціальне становище вчителів, не знайшли свого відображення у даній праці.

Серед видань виділяється низка індивідуальних і колективних монографій та збірників статей. Різні аспекти порушували автори, зокрема Є. Березняк [7], А. Бондар [10; 11], М. Грищенко [24; 25], С. Гутянський [27], О. Завадська [31; 32], І. Кошарний [43], М. Моторнюк [57; 58], К. Присяжнюк [61], О. Філіппов [86], Т. Шашло [92] та ін.

Питання розвитку загальноосвітньої школи розроблялися як в історико-педагогічному, так і безпосередньо в історичному аспектах. Увага до питань розвитку загальноосвітньої школи і педагогічних кадрів пояснюється тим, що саме в 40–50-х рр. в Україні домінували процеси відновлення семирічної, запровадження восьмирічної, відтак середньої освіти, що призвело до проблеми забезпечення школи педагогічними кадрами. Ця тема вважалася актуальною і тому знайшла своє відображення у низці праць наприкінці 50-х рр. Незважаючи на заангажованість переважної більшості висновків, почали з'являтися наукові праці, присвячені окремим аспектам соціально-культурного розвитку України. Звісно, пріоритетне значення відводилося позитивним зрушенням у галузі освіти. Характерними у цьому плані стали монографії М. Моторнюка [58], І. Богодиста [9], А. Ботвинова [12], О. Філіппова [86].

Офіційний розрив з політикою сталінізму дав поштовх до розширення тематики досліджень. У цей час навіть згадувалися деякі "помилки" у політиці партії та сталінські "перегини". Поряд з цим продовжувала діяти інерція "позитивності" у висвітленні політики партії та уряду в галузі освіти.

Новий етап у висвітленні діяльності загальноосвітньої школи розпочався у середині 50-х рр. "Відлига" справила певний позитивний вплив і на дослідження історії вчительства загальноосвітніх шкіл досліджуваного періоду. Інтерес істориків до даної тематики був спричинений певними змінами в системі освіти, зокрема "Законом про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР" (грудень 1958 р.) та відповідним Законом, прийнятим Верховною Радою Української РСР в квітні 1959 року [85].

Починаючи з 1959 р., дослідники стали зосереджуватися на висвітленні загальноосвітньої школи в контексті реформування народної освіти. Цим питанням стали присвячуватися монографії та наукові статті.

Однією з перших в українській історіографії радянської доби висвітлювала функціонування загальноосвітньої школи в умовах її реформування О. Завадська [31; 32]. Загалом, праці дослідниці мають пізнавальне значення, на їх основі можна прослідкувати

процес нагромадження історичних знань про реформування загальноосвітньої школи.

В історичних працях визначаються причини, які спонукали вище державне керівництво виступити ініціатором реформування народної освіти в кінці 50-х років ХХ ст. Одним з перших, хто звертався до тогочасної освітньої реформи, були історики С. Гутянський [27], М. Миргородський [53], К. Присяжнюк [61]. М. Гриценко в своїй монографії рішення влади про реформування освіти розцінив як "новий етап в історії радянської школи" [22].

Внесок у тогочасну розробку окремих напрямів розвитку загальноосвітньої школи своїми дослідженнями зробив М. М. Моторнюк [57]. На основі аналізу фактичного матеріалу він поряд з формами і методами партійного керівництва шкільною освітою в Україні відображає роль школи в суспільному розвитку. Однак усі форми і методи виховання розглянуто через призму "комуністичного виховання підростаючого покоління".

У кінці 50-х на початку 60-х років стали з'являтися індивідуальні та колективні праці. Їх авторами були В. Сухомлинський [80–82], Т. Шашло [92], К. Колосова [41], О. Завадська [31], А. Лукашенко [50], С. Гутянський [27]. Ці та інші автори в своїх працях не стільки досліджували існуючі в радянському житті процеси та явища народної освіти, скільки приводили факти для "підтвердження" перетворюючої ролі партії, "торжества її історичних накреслень і звершень".

Спільним для цих праць є те, що їх автори не лише обмежуються численним наведенням кількісних показників, а й вдаються до з'ясування суто педагогічних процесів, аналізують навчальні програми та плани з тих чи інших предметів для окремих класів, аргументують доцільність їх частих змін та уточнень. Однак вийти за межі установленого в той час погляду на роль школи в суспільстві та вчителя в ній автори не змогли.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми як в історичному, так і в історико-педагогічному плані, порушувалися у працях М. Гриценка [25], А. Зубаня [35], М. Лисака [48], І. Міщенка [54], Д. Щербини [93]. Безумовно, більшість їх висновків витримані в дусі марксистсько-ленінської методології. Однак ці праці цікаві значним фактичним матеріалом.

З огляду на хронологічні рамки дослідження варто виділити доволі вагомий доробок І. Кошарного [43], який значною мірою визначав становлення освітніх процесів та формування учительських кадрів шкіл республіки.

Стимулом у підвищенні інтересів науковців до освітянської тематики було святкування річниць революції. Одне з чільних місць, присвячених цій нагоді, займали історичні огляди розвитку загально-освітньої школи в працях І. Білодіда [8], Л. Черкашина [88]. Вони висвітлювали історію школи за 40 років. Доробки названих авторів мали агітаційно-пропагандистський характер. Висвітлення загально-освітньої школи проводилося побіжно, в основному зверталася увага на позитивні аспекти відбудови шкільної мережі, кількісному зростанні вчителів та учнів. Характерними рисами цих видань були недостатня аргументованість, возвеличення досягнень радянської школи.

До історичного аналізу авторами залучені публікації, які певною мірою висвітлюють проблеми освіти в окремих областях та регіонах [14; 63; 65; 66; 67; 77]. Характерна ознака загальних праць полягає в тому, що вони констатували зростання кількості шкіл, учнів та вчителів тощо.

У цілому ж аналіз як історичної, так і історико-педагогічної літератури стосовно теми нашого дослідження та його хронологічних рамок свідчить про те, що процес узагальнення набутого досвіду, його переосмислення все ще попереду, що в цьому плані зроблено було лише перші кроки.

Автори освітянської історії післявоєнного періоду висловлювали офіційну точку зору, не підкріплюючи належним чином свої висновки відповідними документами та фактичними матеріалами.

Радянські історики не могли всебічно висвітлити ту чи іншу проблему з питань розвитку освіти, в першу чергу, через відсутність об'єктивної інформації, зумовленої засекреченням великої кількості архівних матеріалів, які стали доступними лише в умовах незалежної України.

У монографіях О. Філіппова [86] та М. Гриценка [22; 23] зроблена спроба довести наявність прогресивних тенденцій у розвитку шкільної освіти України. Відмінні за ідейним змістом і науковим аналізом зазначені праці свідчили про прагнення дослідників вникнути в процес освітнього розвитку.

Виховна функція школи, яка розглядалася як реалізація політики правлячої партії щодо народної освіти, була досить поширеною тенденцією досліджень. Зокрема, цими проблемами займалися Т. Шашло [92], О. Зубань [35], В. Мойсеєнко [56]. Роботи написані на значній джерельній базі, яка має певне пізнавальне значення. У них подано значний фактичний матеріал щодо відбудови й зростання

мережі шкіл, запровадження загальної обов'язкової семирічної і восьмирічної освіти, підготовки й перепідготовки учительських кадрів. Однак автори не змогли подати узагальнюючі дані щодо загальних тенденцій розвитку шкільної освіти, її політизації та ідеологізації, у працях не порушувалися питання розвитку народної освіти на фоні суспільно-політичного життя.

Загалом характерною рисою історіографії даного аспекту проблеми є той факт, що більшість дослідників лише узагальнювали досвід партійних організацій щодо зміцнення розвитку матеріально-технічної бази загальноосвітніх шкіл, але в літературі, особливо 70-х рр., залишилися недостатньо дослідженими причини слабкої матеріальної і навчальної бази шкіл республіки.

Багато праць істориків присвячено підготовці, забезпеченню загальноосвітніх шкіл кадрами спеціалістів, підвищенню їх кваліфікації. Вивченням ролі працівників у загальноосвітніх школах республіки займалися Б. Андрієвський [1], А. Лукашенко [50], І. Міщенко [55]. Однак низку аспектів, критичних моментів у ході підготовки і розстановки педагогічних кадрів належним чином не висвітлено. Це стосується, зокрема, забезпеченості вчителів житлом, перепідготовки вчительських кадрів, причини недостатнього забезпечення шкіл педагогами високої кваліфікації. Взагалі для багатьох досліджень характерне прикрашення стану справ, акцент зроблено на позитивному досвіді, штучному підкресленні ролі партії у вирішенні всіх шкільних питань.

Друга половина 1950-х – 70-ті роки стали переломними в історії загальноосвітньої школи. Хрущовська "відлига" зумовила дещо новий підхід до висвітлення недалекого минулого, в тому числі і при розгляді питань загальноосвітньої школи. Однак і вони не були позбавлені загальних хиб, притаманних як історичній науці взагалі, так і роботам з історії діяльності вчительства загальноосвітніх шкіл зокрема.

Винятково заангажовані монографії, статті, дисертації висвітлювали лише здобутки загальноосвітньої школи, зосереджувалися на зростанні кількості учнів та вчительського корпусу, не аналізуючи при цьому реального життя педагогів республіки. Не знайшов і згадки в тих працях вплив голоду 1946–1947 рр. на соціальне становище вчительства. Автори уникали сюжетів, пов'язаних з партійно-адміністративною чисткою вчителів, які перебували в полоні або ж знаходилися на тимчасово окупованій території.

Крім згаданих робіт та дисертацій, до історіографічного аналізу нами залучені й публікації провідних журналів та газет історичного та історико-педагогічного характеру, які виходили в Українській РСР (Україні) та за її межами. Зокрема, переглянуто низку публікацій близьких до теми нашого дослідження "Українського історичного журналу" 1957 – кін. 1980-х рр.

Для історичних праць 1970 – початку 80-х років, підготовлених дослідниками, характерна тверда аргументація про переваги радянської системи освіти. Кількісні показники кадрового забезпечення не відображали дійсного стану шкільної освіти.

У другій половині 1980-х років в історичній науці намітилися позитивні зрушення, які проявлялися в прагненні ліквідувати "білі плями", знайти альтернативні усталеним схемам пояснення. Історики стали частково переосмислювати відомі події і явища з нових позицій, почали використовувати раніш недоступні джерела. Українська історіографія вступила в період оновлення концептуальних засад і формування нового підходу до висвітлення проблем загальноосвітньої школи 1944–1959 рр. Але, як і попередники, історики в цей період не змогли впритул підійти до дослідження багатьох проблем, а саме: соціального становища вчителів, репресивно-каральних методів впливу на цю соціальну групу. Загалом дослідження питань загальноосвітньої школи набуло систематичного характеру і зайняло чільне місце в галузі гуманітарних наук.

Спільним для історіографії першого і другого періодів було те, що проблеми освіти висвітлювалися переважно в історико-партійних виданнях, а зміст всіх історичних праць жорстко підпорядковувався ідеології та політиці держави. Історіографічне значення праць перших двох періодів передусім у тому, що в них наводився значний фактологічний матеріал.

Таким чином, розглянуті роботи хоч і несуть величезний обсяг інформації, усе-таки занадто завантажені ідеологічними штампами і висвітлюють лише окремі аспекти досліджуваної проблеми. У той час були помічені тенденції для більш широкого аналізу історіографії проблеми, але це були тільки одиничні публікації.

Праці періоду перебудови радянського суспільства відзначаються критичним аналізом стану освіти в СРСР і УРСР. Зокрема, аналізується стан середньої школи на початок реформування.

Таким чином, характерною ознакою праць першого історіографічного періоду є: по-перше, тенденційний підхід до висвітлення проблем шкільництва, викликаний передусім культом особи Сталіна;

по-друге, суспільні науки в цей час виконували соціальне замовлення; по-третє, у працях тих років повністю відсутній критичний підхід до висвітлення тих чи інших сторін діяльності вчительства.

У кінці 80-х років ХХ ст. розпочався, а з проголошенням незалежності України став утверджуватися, новий етап у розвитку вітчизняної історіографії. Працям цього третього періоду притаманна об'єктивність та незалежність від політичної кон'юнктури; дослідники стали широко використовувати архівні джерела, які до цього були заборонені для вивчення та висвітлення.

Більш помітні зміни в підходах до вивчення діяльності вчительства загальноосвітніх шкіл в Україні відбулися з початком 1990-х років, головним чином завдяки вивільненню історіографії з-під тиску ідеології, наявності політичного плюралізму думок. Однак реальна потреба у висвітленні узагальнюючої картини ключових питань становища повоєнного вчительства України не зникла. Слід розкрити реальний процес тотального партійно-державного контролю та репресій, що мали місце у кадровій політиці, соціального становища вчителів, їх повсякденному житті, вплив голоду на становище педагогів, дійсного стану матеріально-побутових умов освітян, учнів та суспільства.

Проголошення незалежності України зумовило нові підходи до оцінки повоєнного періоду. З'явилася низка досліджень узагальнюючого характеру [15; 19; 21], в яких зроблена спроба поглянути на історію України з нових позицій. Слід зауважити, що у працях В. Барана [3–5], В. Литвина [49], колективній монографії В. Кременя, Д. Табачника, В. Ткаченка [46], В. Андрущенка [2] та інших робився певний акцент на висвітленні своєрідності освітянських проблем повоєнного періоду.

Заслуговує на увагу дослідження Н. Красножон [44; 45], де висвітлюється питання становища освіти, зокрема середньої, у важкий та складний період післявоєнної відбудови країни.

З'являється ціла низка видань, присвячених проблемі національної освіти і національної школи (педагогіка). Це праці Б. Ступарика [78], П. Гусака і Л. Мартеросяна [26] та ін. У їхніх працях зроблені висновки про те, що в УРСР була відсутня самостійна політика в області освіти, реформи кінця 50-х – початку 60-х років мали політехнічний ухил.

З критичної точки зору розглядають проведення реформи освіти російські дослідники Н. Чарушніков [87] і М. Сулима [79]. Вони проаналізували хід реформування загальноосвітньої школи, дали оцінку

проведеним змінам і методам її проведення. На думку авторів, школа не змогла в повному обсязі відповісти на виклик часу. У працях критикується орієнтація реформи на "трудове виховання" учнів, недооцінка гуманітарної складової освіти, методи "закріплення успіхів" реформи.

У 90-ті роки підготовлено низку дисертаційних праць, автори яких досліджували окремі аспекти життя педагогічних працівників. Серед них варто назвати кандидатські дисертації Р. Дудки [30], О. Капченко [39], Л. Тищенка [83], А. Середи [76], О. Чорної [89], С. Дем'янчука [29], М. Герасимової [16], В. Калініченко [38], а також докторські – С. Сворака [73], В. Курила [47], Т. Марусик [51]. У більшості з них наводилися факти й аргументи, серед яких особливе місце посідала освіта. Цінність цих досліджень у тому, що їх автори намагаються об'єктивно та неупереджено підійти до аналізу праць, які присвячені проблемам освіти. Особливість дисертацій і в тому, що їх авторами є молоді науковці, а свої дослідження вони будують на цивілізаційному підході до аналізу подій і фактів, використовують нові архівні документи.

Низка важливих сюжетів підготовки педагогічних кадрів, особливостей становища освіти досліджуваного періоду стали предметом досліджень А. Брехунець [13]; О. Ісайкіної [36], О. Прохоренко [62].

У тринадцятому томі 15-томного видання "Україна крізь віки" [6] В. Баран та В. Даниленко, аналізуючи фактичний матеріал, розкрили неоднозначність і суперечливість періоду, а також відзначили, що зрушення у сфері освіти мали на меті втримати під контролем духовне життя народу, а також виховання молодого покоління за допомогою радянізованого учительства.

Складним процесом розвитку української культури у повоєнні роки присвячено публікації О. Замлинської [33; 34] та В. Юрчука [94; 95], де окремі сторінки присвячені особливостям культурно-освітнього життя педагогів республіки.

У 90-ті роки ХХ ст. значно зріс інтерес до вивчення проблем освіти на регіональному рівні. Діяльність педагогічної еліти західного регіону знайшли відображення у монографії Т. Марусик [52]. Розвитку народної освіти присвячено низку праць С. Герегової [17–19].

Вагомим внеском у висвітлення загальноосвітньої школи України є доробок С. Сворака [74; 75]. У ньому аналізується становлення та трансформація шкільної освітньої системи в західноукраїнському регіоні у післявоєнний період. Зокрема, автор зосереджується на

головних напрямках підготовки та розстановки педагогічних кадрів у західних областях УРСР.

На увагу заслуговує публікація В. Даниленка та А. Слюсаренка [28], в якій визначені головні аспекти дослідження історії освіти й шкільництва, що орієнтує на розробку актуальних проблем на сучасному етапі та робить дану працю особливо визначальною в методологічному плані. Вважаємо думку авторів правомірною, щоб дослідження історії освіти й шкільництва включало світоглядно-змістовний, організаційно-структурний, національний та соціальний аспекти [28, с. 131–133].

Окремі сюжети та факти обраної нами проблеми освіти й освітян в контексті культурно-освітнього життя у досліджуваній період знайшли відображення в працях Л. Ковпак [40], Ю. Шаповала [90; 91].

Одним із перших у сучасних умовах до проблем загально-освітньої школи в їх історичному розвитку звернувся В. Яремчук [96].

Наукова значущість дисертаційного дослідження Н. Брехунець [13], Л. М. Романець [72] полягає в тому, що значна увага приділяється висвітленню в історіографічних джерелах функціонування різних аспектів загальноосвітньої школи України.

В останній час історики все більше уваги звертають на повсякденні реалії життя народу. І це не випадково. Із подробиць і дрібниць побуту складається усталена типологічна визначеність, своєрідне "обличчя" суспільства як такого. Під час дослідження визначеної нами теми заслуговують на увагу праці Л. Романець, І. Романюка [69; 70]. У монографії "Повсякденне життя та соціальний статус вчителів України повоєнного періоду (1944 – друга половина 1950-х років)" [71], на основі архівних джерел та літератури, автори комплексно та системно розглянули особливості повсякденного життя педагогічних працівників у повоєнні роки. Детально приділено увагу соціально-економічним аспектам, умовам праці вчителів та учнів. Висвітлено морально-психологічний стан освітян 1944 – в першій половині 1950-х років.

Автором низки фундаментальних досліджень з методології та історіографії повсякденної історії є О. Удод [84]. В 2008 р. вийшла монографія О. Коляструк "Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти" [42]. Праця присвячена проблемі історії повсякденності, яка стала одним із найпопулярніших напрямків сучасної історичної науки, певним індикатором сучасної наукової культури і знаходиться в центрі уваги зарубіжних (з другої половини ХІХ ст.) і вітчизняних (з кінця ХХ ст.)

дослідників. Книжка містить нарис становлення проблематики повсякденності в гуманітарних науках, передовсім, в історичній. У ній пропонується сучасний методологічний концепт її дослідження, визначається коло джерельно-документального забезпечення проблеми.

Отже, аналіз історичної бази дослідження дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, проблема становлення й розвитку радянської системи освіти у повоєнний період знайшла відображення в історичній літературі та узагальнюючих працях лише в контексті інших проблем, присвячених якійсь одній темі або ж розглядалася в обмежених територіальних чи хронологічних рамках. По-друге, у 90-ті роки ХХ ст. та на початку ХХІ ст. зріс інтерес до історії освітніх процесів, накреслені нові аспекти її вивчення, розширилися можливості використання нових документів, з'явилася низка серйозних публікацій. По-третє, виходячи з наукової, теоретичної та пізнавальної значущості досліджуваної проблеми, визріла необхідність комплексного дослідження, в якому було б розкрито основні тенденції та характерні особливості становлення й розвитку нової системи освіти; простежено еволюцію освітньої галузі; показано матеріально-побутові умови педагогів, відтворено реальну атмосферу, в якій доводилося жити і працювати учителям, викладачам, педагогам.

У світлі всього вищевикладеного, обрання авторами теми, винесеної у назву даного дослідження, видається виправданим, а її актуальність очевидною.

Література

1. Андриевский Б. М. Проблемы формирования состава педагогических кадров общеобразовательных школ (на материалах Украинской ССР) : автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.01. "Общая педагогика и история педагогики" / Андриевский Б. М. – К., 1974. – 23 с.
2. Андрущенко В. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю. / В. Андрущенко. – Київ : Знання України. – 2004. – 804 с.
3. Баран В. Історія України 1945–1953 рр. / В. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – 184 с.
4. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 446 с.
5. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 667 с.

6. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. Баран, В. Диниленко // Україна крізь віки : в 15 т. – К. : Альтернатива, 1999. Т. 13. – 1999. – 302 с.
7. Березняк Е. Пути развития всеобщего образования на Украине / Е. Березняк. – К. : Радянська школа, 1964. – 129 с.
8. Білодід І. 40 років радянської освіти на Україні : матеріали до лекції / І. Білодід. – К., 1957. – 30 с.
9. Богодист І. Соціалістичне будівництво в Західних областях УРСР (1945–1950) / І. Богодист. – Вид-во Київського держ. ун-ту, 1966. – 176 с.
10. Бондар А. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967) / А. Бондар. – К. : Видавництво Київського університету, 1968. – 227 с.
11. Бондар А. Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині / А. Бондар, А. Чума. – Пряшів, 1967. – 115 с.
12. Ботвинов А. Під зорею радянської влади / А. Ботвинов. – К. : Держполітвидав, 1960. – 93 с.
13. Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50–80-х років ХХ ст.: історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та допоміжні історичні дисципліни" / Брехунець Н. С. – 2006. – 19 с.
14. Буркало І. З історії ліквідації неписьменності на Закарпатті в роки Радянської влади / І. Буркало // Український історіографічний журнал. – 1966. – № 5. – С. 97–104.
15. Бурлака Я. І. Історія педагогіки України: витоки, пошуки і проблеми / Я. І. Бурлака, Ю. Д. Руденко // Рідна школа. – 1992. – № 1. – С. 7–13.
16. Герасимова М. Повсякденне життя населення Донбасу (в 1945–1953 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Герасимова М. – Донецьк, 2007. – 20 с.
17. Герегова С. Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х – перша половина 50-х років ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Герегова С. – Чернівці, 2004. – 19 с.
18. Герегова С. Розвиток народної освіти в Чернівецькій області у другій половині 40-х років ХХ ст. / С. Герегова // Питання історії України : збірник наукових статей. – Чернівці : Склавіа, 1997. – Вип. 1. – С. 233–241.
19. Герегова С. В. Ідеологічне приборкування західноукраїнської інтелектуальної еліти (друга половинна 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.) / С. В. Герегова, Т. Марусик // Питання історії України : збірник наукових статей. – Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – Вип. 6. – С. 157–162.
20. Гончаренко С. Берегти і примножувати славні традиції української педагогіки : історія педагогічної науки України в радянський час / С. Гончаренко, Ю. Мальований // Шлях освіти. – 1999. – № 3. – С. 44–47.
21. Гончаренко С. Соціально-педагогічні проблеми розбудови української школи / С. Гончаренко, Ю. Мальований // Рідна школа. – 1993. – № 4. – С. 51–56.

22. Гриценко М. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / М. Гриценко. – К. : Радянська школа, 1966. – 260 с.
23. Гриценко М. Розвиток радянської школи на Україні / М. Гриценко. – К. : Радянська школа, 1958. – 71 с.
24. Гриценко М. Народна освіта в західних областях Української РСР / М. Гриценко. – К. : Радянська школа, 1960. – 143 с.
25. Грищенко М. Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади / М. Грищенко. – К. : Вища школа, 1957. – 44 с.
26. Гусак П. Історія педагогіки в Україні / Волинський державний університет / П. Гусак, Л. Мартеросян. – Луцьк : Вид-во ВДУ, 1996. – 164 с.
27. Гутянський С. Здійснення ленінських принципів народної освіти в Україні / С. Гутянський. – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1960. – 108 с.
28. Даниленко В. Українська національна школа в ХХ ст.: Деякі проблеми розвитку та вивчення / В. Даниленко, А. Слюсаренко // III Міжнародний конгрес українців. – 26–29 серпня. – Харків, 1996. – С. 131–138.
29. Дем'янчук С. П. Трудова підготовка учнів загальноосвітніх шкіл України (1945–1999 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / С. П. Дем'янчук. – Івано-Франківськ, 2000. – 16 с.
30. Дудка Р. Суспільно корисна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х на початку 60-х років ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Дудка Р. – К., 1996. – 23 с.
31. Завадская О. А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959–1968 гг.) / О. А. Завадская. – К. : Изд-во Киевского университета, 1968. – 266 с.
32. Завадська О. Розвиток народної освіти на Харківщині (в післявоєнні роки) / О. Завадська, В. Корнілов. – Харків, 1959. – 216 с.
33. Замлинська О. Ідеологічні репресії в галузі культури в Україні у 1948–1953 рр. / О. Замлинська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : збірник статей. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 144–167.
34. Замлинська О. Культурне життя в Україні у 1943–1953 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Замлинська О. – К., 1995. – 16 с.
35. Зубань О. К. Боротьба комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945–1952 рр.) / О. К. Зубань. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1967. – 232 с.
36. Ісайкіна О. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Ісайкіна О. – К., 2006. – 20 с.
37. Історія Української РСР / ред. кол.: А. В. Лихолат (відп. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1979.

- Т. 8. – Кн. 1 : Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945 – 70-і роки). – 1979. – 391 с.
38. Калініченко В. Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Калініченко В. – Х., 2001. – 19 с.
39. Капченко О. Діяльність районних відділів народної освіти з підвищення кваліфікації педагогічних кадрів в Україні (1945–1990 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Капченко О. – К., 1999. – 18 с.
40. Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Ковпак Л. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.
41. Колосова К. Республіка загальної письменності. Народна освіта в УРСР / К. Колосова. – К. : Рад. школа, 1974. – 31 с.
42. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. – Х. : Курсор, 2008. – 122 с.
43. Кошарний І. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939–1958 рр.) / І. Кошарний. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1975. – 239 с.
44. Красножон Н. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Красножон Н. – К., 2002. – 17 с.
45. Красножон Н. До питань відновлення вчительських кадрів загальноосвітньої школи України (1944–1953) / Н. Красножон // Наукові записки з Української історії : збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – № 12. – С. 214–222.
46. Кремень В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : Arc-Ukraine. 1996. – 778 с.
47. Курило В. Становлення і розвиток системи освіти та педагогічної думки східноукраїнського регіону в ХХ столітті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Курило В. – К., 2000. – 39 с.
48. Лисак М. Деятельность Компартии Украины в области подготовки учительских кадров на Украине в годы послевоенной п'ятилітки / М. Лисак. – К., 1954. – 21 с.
49. Литвин В. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) / В. Литвин. – К. : Видавничий дім "Лі-Терра", 2004. – 240 с.
50. Лукашенко А. Роль партійної організації України у підготовці вчительських кадрів у період семирічки / А. Лукашенко // Наукові праці з історії КПРС. – 1969. – Вип. 9. – С. 95–109.

51. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: динаміка складу, діяльність, стосунки з владою (друга половина 40-х перша половина 50-х років ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Марусик Т. – Чернівці, 2002. – 34 с.
52. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.) / Т. Марусик. – Чернівці : Рута, 2002. – 463 с.
53. Миргородський П. Розвиток народної освіти в Українській РСР за 40 років / П. Миргородський // Радянська школа. – 1957. – С. 2–21.
54. Міщенко Н. Розвиток освіти Української РСР в роки четвертої п'ятирічки (1946–1950) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Міщенко Н. – К., 1955. – 33 с.
55. Міщенко І. З досвіду організації підвищення кваліфікації педагогічних кадрів / І. Міщенко // Радянська школа. – 1972. – № 2. – С. 93–98.
56. Мойсенко В. Керівництво КПРС розвитком народної освіти (на матеріалах УРСР (1945–1958 рр.)) / В. Мойсенко. – К. : Наукова думка, 1975. – 136 с.
57. Моторнюк М. Соціальна роль загальноосвітньої школи / М. Моторнюк. – К. : Знання, 1976. – 48 с.
58. Моторнюк М. Школа і виховання нової людини. З досвіду діяльності партійних організацій України по перебудові роботи шкіл в напрямку зміцнення їх зв'язку з життям / Н. Моторнюк. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1963. – 164 с.
59. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917–1967 рр. / ред. кол. А. Г. Бондар ; відповідальний редактор та ін. – К. : Радянська школа, 1967. – 483 с.
60. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР : статистичний збірник. – К. : Статистика, 1963. – 316 с.
61. Присяжнюк К. Новий етап в розвитку радянської школи на Україні / К. Присяжнюк. – К. : Радянська школа, 1966. – 146 с.
62. Прохоренко О. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Прохоренко О. – К., 2008. – 20 с.
63. Розвиток народної освіти в Запорізькій області за роки радянської влади. – Запоріжжя, 1957. – 177 с.
64. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917–1957) // Наукові записки. – Серія "Педагогічна". – К. : Радянська школа, 1957. – Т. 6. – 448 с.
65. Розвиток народної освіти на Житомирщині за 40 років радянської влади. – Житомир, 1958. – 128 с.
66. Розвиток народної освіти на Львівщині / ред. колегія П. А. Котко та ін. – Львів, 1957. – 164 с.
67. Розвиток педагогічної освіти і науки в західних областях України : тези науково-практичної конференції / Тернопільський державний педагогічний інститут. – Тернопіль, 1990. – Ч. 2. – 316 с.

68. Розвиток української культури за роки радянської влади. – К. : Наукова думка, 1967. – 367 с.

69. Романець Л. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1944–1958 рр. / Л. Романець, І. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. – Серія "Історія": збірник наукових праць. – Вінниця, 2006. – Вип. 11. – С. 258–261.

70. Романець Л. Кадрове забезпечення сільських шкіл України вчителями в кінці 1950-х – на початку 60-х років / Л. Романець, І. Романюк // Український селянин : збірник наукових праць / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 176–178.

71. Романець Л. Повсякденне життя та соціальний статус вчительства України повоєнного періоду (1944 – друга половина 1950-х років / Л. Романець, І. Романюк. – Вінниця : ТОВ "Вінницька міська друкарня", 2015. – 220 с.

72. Романець Л. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Романець Л. – Черкаси, 2010. – 20 с.

73. Сворак С. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х першої половини 60-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Сворак С. – К., 1999. – 34 с.

74. Сворак С. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1966 рр.) / С. Сворак. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 239 с.

75. Сворак С. Школа в огні історії: матеріали з історії освіти західноукраїнських земель (1944–1953 рр.) / С. Сворак. – Івано-Франківськ, 1996. – 90 с.

76. Серета А. Проблеми соціально-культурного розвитку українського села (60–70-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Серета А. – Запоріжжя, 1994. – 21 с.

77. Струбицкий В. За освіту для народу: розвиток шкільництва на Волині / В. Струбицкий, О. Шпортенко. – Львів : Каменяр, 1969. – 72 с.

78. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення : навчально-методичний посібник / Б. Ступарик. – К., 1998. – 333 с.

79. Сулима М. Могло ли быть иначе / М. Сулима // *Alma mater* / Вестн. высш. шк. – 2001. – № 3. – С. 11–14.

80. Сухомлинский В. Павлышская средняя школа / В. Сухомлинский // *Избранные произведения*. – М., 1972. – 414 с.

81. Сухомлинський В. Вибрані твори : в 5 т. / В. Сухомлинський ; редкол.: О. Дзевєрін (голова) та інші. – К. : Радянська школа, 1977.

Т. 3. Серце віддаю дітям. – Народження громадянина. – Листи до сина. – 1977. – 670 с.

82. Сухомлинський В. Особова місія / В. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Радянська школа, 1977.

Т. 5 – 1977. – С. 418–422.

83. Тищенко Л. Проблема учнівського самоврядування в історії школи і педагогіки в Україні в період 1917–1981 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Л. Тищенко. – К., 1992. – 21 с.

84. Удод О. А. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. А. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. : збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора : в 2 т. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004.

Т. 2. – 2004. – С. 286–313.

85. Українська РСР. Закони і постанови. Закон про здійснення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. – К., 1959. – 27 с.

86. Філіппов О. Розвиток радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки / О. Філіппов. – К. : Радянська школа, 1957. – 151 с.

87. Чарушников Н. Реформирование образования в России / Н. Чарушников // Педагог. – 2001. – № 9. – С. 103–105.

88. Черкашин Л. Загальне навчання в Українській РСР (1917–1957 рр.) / Л. Черкашин. – К. : Радянська школа, 1958. – 64 с.

89. Чорна О. Інформаційно-бібліографічне забезпечення вчительства загальноосвітніх шкіл в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Чорна О. – К., 1996. – 26 с.

90. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. Шаповал. – К. : Наукова думка, 1993. – 351 с.

91. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2001. – 557 с.

92. Шашло Т. Керівна роль комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні / Т. Шашло. – К. : Радянська школа, 1963. – 160 с.

93. Щербина Д. Развитие народного образования на Буковине / Д. Щербина. – Черновцы : Издательство Черновицкого госуд. ун-та, 1961. – 283 с.

94. Юрчук В. Борьба Коммунистической партии Украины за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952 рр.) / В. Юрчук. – К. : Наукова думка, 1989. – 546 с.

95. Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні / В. Юрчук. – К. : Асоціація "Україна", 1995. – 80 с.

96. Яремчук В. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність / В. Яремчук. – К. : ІСДО, 1993. – 100 с.